

УДК 94(478.8):904

ТИМІВ І.М.

Пам'ятки та пам'ятні місця боїв польських військ і українського населення з турками і татарами у XVII ст. на Західній Україні

У статті розглянуто наявні меморіальні пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з татарськими і турецькими набігами на західноукраїнські землі в XVII ст. На основі історичних джерел з'ясовано час і місце історичних подій, подано стислий опис пам'яток та пам'ятних місць, пов'язаних з епізодами бойових дій польських військ і озброєних загонів українських селян та міщан проти татар і турків. Зафіксовано сучасні пам'ятки, присвячені увічненню згаданих подій минулого.

Ключові слова: меморіальні пам'ятки, пам'ятні місця, татарські й турецькі набіги, бойові дії.

Чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу належить історико-культурним об'єктам воєнної історії, що поєднують наукові, популяризаторські та патріотично-виховні функції. За посередністю цих пам'яток, які віддзеркалюють поступ українського народу в боротьбі за свободу й незалежність, відбувається знайомство з героїчними сторінками минулого, виховується патріотизм, формується громадянська позиція людини, почуття відповідальності за долю Батьківщини та її майбутнє [26, с. 57].

Як відомо, на території України збереглося чимало пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних із героїчною боротьбою українського й польського народів проти турецьких і татарських напасників, які чи не щорічно здійснювали грабінницькі набіги на українські землі й під час яких вибирали ясир, захоплювали робочу худобу, коштовності, знищували оселі та церковні споруди, спустошували цілі села й міста, завдаючи значних збитків господарству краю. Про ці події виразно розповідається в історичних документах, мемуарах сучасників, народній творчості (думах й історичних піснях, переказах, легендах), зафіксовані вони й у меморіальних пам'ятках, присвячених звитяжним подіям минулого. Так, до прикладу, невдовзі після трагічної поразки польських військ під Цецорою 17–20 вересня 1620 р. на полі битви було насипано високу могилу і встановлено пам'ятник, який, на жаль, у 1898 р. зазнав знищення [36, с. 96].

Мета нашої статті – розглянути наявні меморіальні пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з татарськими й турецькими набігами на західноукраїнські землі в XVII ст. На основі історичних джерел з'ясувати час і місце події, подати стислий опис пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних із бойовими діями польських військ і озброєних загонів українських селян проти татар і турків. Зафіксувати сучасні пам'ятки, присвячені увічненню згаданих подій минулого.

Матеріал статті може бути використано в освітніх цілях – як для популяризації подій героїчної минувшини нашого народу серед молоді, так і для укладення пам'яткознавчого каталогу за цією тематикою.

Важливу частину джерел із минулого України становлять пам'ятки воєнної історії. Серед них особливе місце займають пам'ятні знаки (обеліски, стели, монументи), оборонні споруди (вали, рови, фортеці та їх залишки, башти, брами, оборонні лінії), пам'ятні місця бойових дій, місця масових поховань (могили) [26, с. 60–62] тощо. Саме такі пам'ятки є об'єктом нашого дослідження, а предметом – джерела, в яких зафіксовані відомості про них.

Головне, що відрізняє ці матеріальні об'єкти, – це їх безпосередній зв'язок з історичними подіями, репрезентація воєнної історії крізь призму пам'яток. Важливим для пам'яток воєнної історії є також хронологічний критерій, який фіксує їх віддаленість у часі від сьогодення [24, с. 58].

Спроби фіксувати й описувати пам'ятки, пов'язані із набігами османів, кримських татар і ногайців на українські землі, робилися як дослідниками старшого покоління, так і сучасними істориками. Серед тих, хто звертав у своїх творах увагу на подібні пам'ятки, були Григорій Ількевич [37], Ярослав Пастернак [27], Іполит Ступницький [39], Луціян Татомір [40], а із сучасних – Богдан Гаврилів [5, 6], Михайло Паньків [25, с. 203–215], Степан Клодницький [15], Роман Коритко [17], Петро Шкраб'юк [33, с. 64–77], Даріюш Мательський [36] й інші.

Історичні джерела й археологічні знахідки засвідчують існування пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних із татарськими й турецькими нападами на теренах усієї України. Їх виявлення й вивчення – одна із актуальних проблем сучасного пам'яткознавства. Однак у цій статті зупинимось лише на тих пам'ятках, що виявлені в західних областях України.

Низку пам'яток, присвячених зазначеним вище подіям, зафіксовано на Івано-Франківщині. Історичним місцем перших зіткнень польських хоругв із татарами є околиці с. Боднарів на Калушині, де в 1444 р. було завдано нищівної поразки татарам [39, с. 78].

Цікаві повідомлення про старовинні місцеві пам'ятки зібрав Григорій Ількевич (1803–1841). У 1835 р. дослідник опублікував статтю «Крайові старожитності», в якій повідомляється про татарські могили між селами Волосів і Цуцилів та селами Велика Кам'янка й містечком Обертин, а також в урочищі Турка біля Тлумача. Згадується у цій розвідці й хрест біля с. Пнів Надвірнянського району на місці загибелі від турецької кулі молодого воїна [5, с. 160–161; 14, с. 246]. Згідно народного переказу, що його записав Г. Ількевич, у місцевих жителів сталося це тоді, коли мешканці Надвірні втекли в

Карпати і, здавалося, вже були в безпеці, але син каштеляна через власну необачність показав туркам підходи до гірського табору втікачів з тилу, після чого був убитий із рушниці. На місці його загибелі було встановлено дерев'яний хрест на високому пагорбі за с. Пнів [37, с. 327].

Іполит Ступницький (1806–1878) зауважував, що татарин чи турчин знищив дитину знатного роду, а не воїна. Він також повідомляв про Волосівські могили часу татарських набігів, а біля Цуцилова, за спостереженнями обох дослідників, таких могил було аж 12. Татарську могилу І. Ступницький зафіксував й поблизу Надвірнянського замку [39, с. 78–79].

Згадує Г. Лькевич також про 6 татарських могил із двома дерев'яними хрестами за Бурштином, неподалік дороги, що веде до Станіслава (Івано-Франківська) [37, с. 327].

У 1935 р. під час археологічних розкопок на території Манявського скиту Ярослав Пастернак, поблизу дзвіниці виявив спільну могилу захисників обителі – трагічну пам'ятку походу татарських військ Ібрагіма Шайтана в галицькі землі в 1617 р. Знахідка підтвердила народні перекази про напад ординців [16, с. 143].

Пам'ятки, пов'язані з добою «татарщини» на теренах краю, зафіксовані й обстежені сучасними прикарпатськими вченими і краєзнавцями. Зокрема, відомо, що в с. Клубівці на Тисмениччині на місці спаленої татарами в 1520 р. церкви – в 1990 р. встановлено пам'ятний знак [6, с. 105].

У с. Тишківці Городенківського району до середини ХІХ ст. були два кам'яні хрести. Перший, датований 1621 р., знаходився на місці церкви, зруйнованої татарами, а другий (із 1623 р.) був установлений на Хрестовій могилі на згадку про діда, який перший побачив орду й зі сторожової вежі сповістив односельців про наближення ворога [18, с. 18–19]. Аналогічні пам'ятки є й на території Польщі¹.

Увагу дослідників привертають також могили часу татаро-турецьких нападів ХVІ ст., які збереглися поблизу с. Надіїв Долинського району. Одна із таких пам'ятних могил із хрестом знаходиться поблизу с. Стецева Снятинського району. Вона висипана на честь братів Печенюків, які загинули в боротьбі з турецько-татарськими військами в 1625 р. [1, с. 253–254; 11, с. 225].

Майже одночасно зі згаданою подією відбувалася оборона ченцями укріпленого монастиря в Угорниках на Коломийщині. В 1626 р. тут, у бою із військами турецького султана Мурада ІV (1623–1640), загинули мужні захисники Угорників і монастиря (заснований у 1603 р.). Історичним свідченням

¹На території між населеними пунктами Свільча і Тищина (Республіка Польща) встановлено хрест на згадку про події 1624 р., коли завдяки старанням каштеляна міста Жешов Лігензи, татари повернули й не зруйнували місто (Kotula F. Chłopi bronili się sami. – Rzeszów, 1982. – S. 70, 72).

про цю подію є могили поблизу Угорників. Тоді ж були спустошені Отинія (Корчаків), передмістя Коломиї й інші населені пункти [30, с. 37]. У 1629 р. поблизу Бурштина відбувся бій українсько-польських загонів із татарами [1, с. 251; 11, с. 155–156].

Подія, з якою пов'язують згадки про Войнилівський замок і бойові дії проти татар і турків, відбулася біля містечка Войнилова 23 вересня 1676 р. – саме цього часу Галицька земля зазнала нападу турецько-татарських військ. Польське військо, очолюване королем Яном Собеським (1674–1696), вело бої з ордою, яка розпорошилася територією Самбірщини, палила та грабувала села. Ці події володар описав у листі до своєї дружини Марисеньки. В тому епістолярії є згадка й про Войнилів: «Вирушив я тоді звідси (з-під Журавна) вчора опівночі під Войнилів із самою тільки кіннотою <...> Як почало світати, заперлись самі тільки селяни й розбили тих турків на голову <...> Трупів було з півтори тисячі». Тим часом до короля прибули гінці з Войнилова і просили пришвидшити надання допомоги войнилівцям. Табір короля знаходився в цей час у с. Підгірки біля Калуша. Звідсіля польське військо через Довпотів підійшло до Войнилова. Раптовий напад був успішний. Біля Войнилова турки і татари були розбиті. Переможцям дісталася значна військова здобич, бо був захоплений обоз [32].

Упертий опір напасникам вчинили мешканці с. Перегінськ, яке теж було спалене в 1676 р. турками. Оборонці села укріпилися на г. Чуті над однойменною річкою (лівобічна притока Лімниці) й на деякий час затримали просування татарських військ [31, с. 60]. Цей історичний епізод Антон Петрушевич почерпнув з інвентаря Перегінська, складеного єпископом Йосипом Шумлянським (с. Перегінськ того часу належало до маєтків Львівської митрополії). Після спалення села й замку в Перегінську мешканці почали збиратися в гірських околицях для організації опору напасникам. «Місцевість, звана Чутою, є на відстані великої милі за Перегінськом у горах. Тамтешні укріплення вартують найліпшої фортеці, тому під час Журавенської війни оборонці тут успішно захищалися перед потужними силами турків», – запевняє Шумлянський [28, с.181].

Але далеко не всі села могли чинити опір напасникам. За підрахунками історика Михайла Паньківа, лише на Прикарпатті знищених татарами або яничарами було 34 населені пункти [25, с. 208].

Отже, зафіксовані пам'ятки й пам'ятні місця переконливо засвідчують участь місцевого населення в боротьбі з нападниками, що було вагомою підмогою для регулярних королівських військ, гарнізони яких знаходилися в замках краю.

Чимало пам'ятних місць і меморіальних пам'яток, що нагадують про збройні сутички з татарами, виявлено на Львівщині. Зокрема на честь перемоги польсько-козацьких військ над турками й татарами поблизу с. Кліцько Городоцького району на Львівщині в 1645 р. було встановлено монумент [1, с. 274; 9, с. 259].

А в Городоцькому районі, поблизу м. Комарно, відомою є місцевість, у якій відбувся бій військ Яна Собеського з ординцями 9 жовтня 1672 р. [3]. Збереглися вали й рів оборонних укріплень біля дороги між селами Грімне – Кліцько. Цікавим є придорожній знак 1663 р. з латинським написом («*Mea mors tua vita*» – «Моя смерть, твоє життя»), встановлений з нагоди перемоги над турками [1, с. 274]. Цей кам'яний монумент знаходиться на пагорбі неподалік м. Комарно. За народним переказом цей пам'ятник поставив брат братові, який загинув тут у бою із татарами [7, с. 24–25].

У с. Глинське, поблизу Жовкви в центрі села біля дороги, знаходиться пам'ятний знак, встановлений на честь перемоги над турками в польсько-турецькій війні 1672–1676 років. На перехресті доріг Крехів – Нова Скварява з лівого боку на вшанування цієї перемоги над османами також встановлено пам'ятний знак [19, с. 56, 58].

Цікавою пам'яткою, пов'язаною з ординськими набігами на Крехівський монастир, є мурована колона неподалік нього, встановлена з нагоди відсту-

Пам'ятник жертвам татарських наїздів (1663). Комарно, Львівщина (фото І. Чорновола)

пу татарських загонів з-під монастирських укріплень у 1672 р. Ймовірно, про збройні сутички із турками і татарами нагадує у цій місцевості й назва г. Побійна.

Як відомо, муровані споруди Крехівського православного чоловічого монастиря були збудовані тільки у другій чверті XVII ст. Проте багаті пожертви дозволили ченцям у 1658–1660 роках збудувати високі оборонні мури з двома ярусами стрільниць. На вежах фортеці стояли гармати і гаківниці. Монастирська фортеця була обведена глибоким ровом, заповненим водою. Монастир уже мав досвід боротьби з татарами в 1648 р. після попередньої облоги обителі [33, с. 381; 34].

У 1672 р., коли перші татарські вершники з'явилися на дорогах поблизу Крехова, багато мешканців села, розташованого за 3 км від монастиря, побігли ховатися за монастирські мури. Перший татарський загін, який дістався монастиря, не міг підійти навіть до брами, до якої вів міст через рів. Дорога до брами була загороджена з усіх боків: перед брамою розташовувалися огорожені частоколом городи, хліви та господарські будівлі, а підходи між нею і господарством закривали ще декілька хвірток, через які можна було проходити тільки по одному. Татари скупчилися з північного боку монастиря і забажали фуражу для коней. Ігумен повелів видати корм. Татари відійшли. Однак за декілька днів під монастирськими стінами з'явився татарський чапул на чолі з сестринцем (сином сестри) хана Селім-Герая I (1671–1678). Ординці зробили спробу штурму, але залога відбила наступ. Татари відступили і стали кошем на півдорозі між монастирем і с. Крехів. Селяни, які приходили до монастиря лісом, оминаючи татар, розповідали, що татари готуються до нападу, в'яжуть драбини й переносні мости для форсування рову [34].

За переказом, серед гармат, які стояли на вежах монастиря, була й одна з найновіших – «шмиговниця», яку можна було точно наводити на ціль. Стріляли з неї тільки вночі, коли ханський сестринець спав у своєму наметі. Того ж дня напередодні татарського штурму, що готувався, один із ченців (за іншим переказом – козак) прийшов у село, а вночі прокрався до турецького обозу. Ставши поза наметом, він запалив у ліхтарі січку, щоб світло було помітне тільки з монастиря. «Шмиговницю» попередньо витягли на найвищий ярус Північної вежі. Один із ченців навів гармату на вогонь свічки, заклав більше пороху – ядро полетіло, влучивши точно в ханський намет. Сестринця було вбито [24 с. 32; 27, с. 9; 34]. За іншим народним переказом, у татарина стріляли зубом від борони [33, с. 364].

У дійсності питання про його загибель залишається поки-що не з'ясованим, адже у татарських квітах і в листі гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676) підтвердження цього факту немає [33, с. 72–73].

Тим часом, П. Дорошенко, добре знаючи підступність татар, аби зберегти союз із ханом, запропонував володареві отримати з ченців викуп у сумі 4500 талерів. Діставши згоду, П. Дорошенко написав листа ігуменові, в якому вимагав сплатити хану 4000 талерів, обіцяючи в разі несплати кару вогнем і мечем. Ченці спершу віддали (відвезли під Львів) татарам 500 талерів для хана й написали свого листа гетьману, в якому просили знизити суму контрибуції. Зібравши церковне начиння на суму ще 1500 талерів, ченці повезли все до обозу під Львовом [33, с. 70; 34].

На думку історика Петра Шкраб'юка, встановлення суми контрибуції в 4000 талерів, яку потім за проханням П. Дорошенка було знижено до 2000 талерів, пов'язане з бажанням гетьмана врятувати Крехівський монастир від пограбування і знищення ординцями, а також у зв'язку із загибеллю сина ханової сестри під мурами монастиря [33, с. 70, 75].

Отже, саме з нагоди вдалої оборони та безпечного залишення монастиря татарами, які сприйняли загибель свого воєначальника як недобрий знак, і було зведено триметрову колону на постаменті, яка зараз стоїть за півтора кілометра на північ від монастиря, на польовій дорозі біля лісу [24, с. 32].

Татарська колона XVII–XIX ст.
Крехів, сучасний вигляд

Ця історична пам'ятка була обстежена й описана майбутнім археологом Ярославом Пастернаком (1892–1969). Згідно з його описом, «пам'ятник 5–6 м високий, вимурований із цегли, і покритий грубою верствою побіленого тинку, складався із чотирикутної підстави (1 м високої) і високого стовпа, закінченого вгорі круглим гзимом, на якому на вершку стоїть залізний ажуровий двораменний хрест» [27, с. 10].

Первісна дата спорудження пам'ятки та її автор не відомі. За описом львівського істо-

риківця

рика Петра Шкраб'юка, який теж досліджував цю пам'ятку. У першій половині XIX ст. колону відновив своїм коштом дідич Крехова Михайло Ламберт, який встановив на ній мармурову таблицю із написом: «Під час облоги Львова 1672 р. татари разом із Петром Дорошенком розпустили свої загоны на прилеглий околиці. Спустошивши Магерів, орда, повертаючись, зупинилася табором навпроти монастиря оо. Василіян, за мурами якого ховалися люди різного стану з майном. З шмиговниці, що досі зберігаються, вистрілена ченцем куля забила на цьому місці 25 вересня 1672 р. [насправді, раніше, бо татари ще 20 вересня були під Креховом. – авт.] татарського провідника в наметі, через те й ворог утік. На згадку про цей випадок поставлений пам'ятник» [17, с. 356; 33, с. 72, 73–74]. Згідно із описом Я. Пастернака, над цим написом (чорні літери на світлому тлі) був трираменний хрест [27, с. 10; 33, с. 73–74].

Давня пам'ятка збереглася донині, але таблиця з описом події зникла. У радянські часи з'явилася нова меморіальна дошка, але уже без згадки про монастир і вдалий постріл із його вежі. Новий напис на ній був такого змісту: «Встановлена на честь перемоги жителів навколишніх сіл над турецько-татарськими загонами біля Крехова у вересні 1672 р.». [33, с. 74].

Про сьогоднішній плачевний стан пам'ятки дослідник Петро Шкраб'юк писав: «Нема і двох лип [посаджені під час спорудження колони. – авт.], які росли обабіч <...> Сам пам'ятник роз'їдають тріщини, штукатурка відпадає, оголює цеглу, з якої вимурована колона – і якщо ближчим часом не відновити його, негода може до решти знищити цей твір історії» [33, с. 74].

Пам'ятник, присвячений перемозі війська короля Яна Собеського над татарами, встановлено також у селищі Немирів Яворівського району на Львівщині. 7 жовтня 1672 р. згаданого року дійшло до збройної сутички під Немировом. Польські війська під командуванням гетьмана Собеського обійшли збоку й розгромили головні сили татар нурадина Азамета Гірея – сина кримського хана. Однак найважливішим було звільнення ясиру. На згадку нащадкам про цю перемогу за переказами на могилі полеглих у південній околиці міста встановлено колону з фігурою Зажуреного Ісуса Христа (XVIII–XIX ст.). Згідно інших повідомлень, колона постала 1872 р. до ювілейної 200-ї річниці Немирівської битви [23].

Пам'ятний камінь на вшанування воєнних дій проти татар у 1675 р. поблизу сіл Лисениці та Знесене під Львовом міська рада в 1883 р. заклала на замковій терасі [35, с. 605].

Серед пам'ятних місць, пов'язаних із бойовими діями проти татар, слід згадати й місцевість поблизу с. Лисиничі Пустомитівського району

(Львівщина), де в 1675 р. відбулася битва польсько-козацьких військ із турецько-татарськими загонами [1, с. 275]. А на західній околиці селища Журавно Жидачівського району Львівської області відомим є місце битви польсько-козацького війська з турецько-татарською армією в 1676 р. [1, с. 274; 9, с. 915–916]. На цьому місці з нагоди вшанування перемог короля Яна Собеського над османцями та кримцями було встановлено пам'ятну колону, яка не збереглася до наших днів. Відомостей про її первісний вигляд, поки що не виявлено. Проте в 1872 р. пам'ятку було відновлено (очевидно за описами чи гравюрами, які на той час могли ще існувати) з написом: «Пам'ятник встановлено на згадку про переможну битву поляків під командуванням короля Яна III Собеського проти турків і татар, що відбувалася на цих полях дня 29 вересня 1676 р.». А на зворотній стороні колони вирізьблено такі слова: «Нашадки, гідні пам'яті героїчних чинів своїх предків, цей пам'ятник відновили в 1872 році» [40, с. 105].

У 1921 р. пам'ятку було відновлено. Меморіальна таблиця на ній, встановлена того ж року, сповіщає так: «На пам'ять переможної боротьби на полях журавенських, що відбувалася від дня 26-го вересня до дня 16 жовтня 1676 р. під проводом короля Яна III Собеського на чолі 16-тисячної армії із 200-тисячною навалою під орудою Ібрагіма Шайтана й укладення вигідного договору дня 16 жовтня 1676 р. Встановлено цей пам'ятник 1876 р. Відновлено в травні 1921 р.». Отже, журавнівський пам'ятник поновлювався щонайменше тричі: в 1872, 1876 та 1921 р. Сучасного оновленого вигляду пам'ятка набула тільки у 2004 р. 14 вересня цього року обеліск було освячено [8].

Існує й інша версія щодо мотиву встановлення цієї пам'ятки. Суть її в тому, що згадана колона встановлена на честь підписання миру з турками, а не перемог над ними. Відомо, що в кінці XIX ст. в Побережжі (дільниця Журавна) стояла хата, де Ян III 17 жовтня 1676 р. підписав епохальний документ, який увійшов у історію під назвою «Журавнівського миру». В 1848 р. власниця містечка Евеліна Хаєцька обгородила місце підписання миру й установила там пам'ятний знак-колону [8]. Однак написи на пам'ятнику переконливо засвідчують його присвяту саме переможним баталіям короля Яна Собеського над османцями.

Ще одна пам'ятка від XVII ст. до 1918 р. знаходилася у журавнівському парку. Була це п'ятиметрова колона з погруддям Яна III Собеського, встановлена на честь його перемоги над турками в 1676 р. [8].

Про ці пам'ятки Луціян Татомір писав: «Ще в XIX ст. поблизу села Підбережжя було поставлено два пам'ятники на честь Журавенської битви.

Один стояв серед рівнини поля на високому насипі, а другий у – панському саду» [40, с. 105].

Пам'ятні події звитязної боротьби польських військ та українських селян і міщан проти бусурман відбувалися в червні 1694 р. поблизу с. Годів (нині Зборівський район Тернопільської обл.). Свідками боїв із татарами тут є могили, що залишилися від того часу на полях. А в самому селі на вершині пагорба знаходиться кам'яний пам'ятник у формі піраміди, увінчаний залізним хрестом, установлений Яном Собеським із нагоди перемоги над ордою. Нагадує він про події літа 1694 р., коли сорокатисячна орда, йдучи із провіантом із-під Цецори до Кам'янця поблизу Устечка (село Заліщицького району Тернопільської обл.), перейшла Дністер і широко розпустила свої чапули (загони), аби прикривати рух основних сил до Кам'янця-Подільського. Наступ ординців стримували кінні відділи великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського (гетьманство 1682–1702 років). Найбільший бій відбувся поблизу с. Годів, де кінний підрозділ (гусари) Станіслава Загоровського чисельністю 400 вершників стримали наступ переважаючого чисельно татарського війська (40000 воїнів, правдоподібно, то мав бути окремий відділ, а не вся армія). У бою загинуло 300 гусарів і 4 000 татар (цифра не співмірна з польськими втратами). В цьому ж бою татарською стрілою, очевидно отруйною, був поранений командувач відділу Станіслав Загоровський, який через три дні помер. Відвідавши наступного року місце битви, Ян Собеський звелів закласти тут пам'ятний знак на пошану полеглим і з нагоди здобутого військового успіху. Пам'ятка мала меморіальну дошку із латиномовним написом, який згодом став нерозбірливим. Проте, на щастя, збереглася копія цього запису, зроблена на маргінесі Євангелія 1665 року київського друку, яке належало Михалівській церкві с. Годів: «Богові всевишньому на славу, нащадкам – на пам'ять, польським героям – для прикладу, ворогам вітчизни – на ганьбу, спорудив мене найясніший Ян III Собеський, король Польщі, на тому місці, де поляки під командою Загоровського, оточені між огорожею (земляні укріплення із частоколом – авт.), відбили 70000 татар із великими втратами для неприятелів, а самі не втративши жодного. Дня 5 червня 1694 р.» [38, с. 127–128; 40, с. 40–41].

Гравюрне зображення цієї пам'ятки із коротким описом було опубліковане в часопису «Przyjacieł ludu» [38, с. 128]. Тут, зокрема, зазначено, що австрійський цісар Леопольд домагався походу польсько-литовських військ до Волощини, щоб подрібнити сили османів. Польське військо дійшло до Ясс, але через брак провізії змушене було повернутися. Дві хорогви Тишковського і Загоровського (600 гусарів), відставши від основних сил,

були блоковані татарським чапулами. Гусари прийняли бій під с. Годів, яке тоді належало до Золочівського повіту. Не маючи гармат, гусари в шестигодинному бою знищили 2000 татар, змусивши неприятеля відступити [38, с. 127]. Тут необхідно зробити деякі уточнення. По-перше, не маючи укріпленого табору, поляки при чисельній перевазі ворога не змогли б 6 годин стримувати наступ супротивника. А такими укріпленнями треба вважати згадані паркани, за якими гусари були оточені. По-друге, польського війська було не 300, як пише Л. Татомір, а 600 воїнів (з них 300 загинуло). По-третє, тут не обійшлося без підтримки українського населення, про яке невідомий автор публікації пише, що воно нібито лише ховалося в найближчому (мабуть Поморянському) замку. По-четверте, значна чисельна перевага татар дозволяла справитися із невеликими відділами польської кінноти, які вперто оборонялися, однак потреба дальшого швидкого просування змусила ординців покинути Годів. Відступ орди був розцінений як чергова перемога польської зброї, що для підтримки бойового духу війська і місцевих ополченців мало позитивне значення. На вшанування цієї події король у 1695 р. звелів встановити обеліск.

Годівський пам'ятник уцілів. У 2014 р. його відреставровано. Відновлена пам'ятка містить такий напис: «Обеліск XVII ст. увічнеє переможну для Речі Посполитої битву під Годовом, яка відбулася 11 червня 1694 р. В ній 400 гусарів панцерних билися проти близько 40000 татар» Урочисте відзначення річниці битви, поєднане з відкриттям відновленого пам'ятника, відбулося 25 жовтня 2014 р. [4; 20, с. 376].

Пам'ятною є також місцевість поблизу с. Стоянци Мостиського району на Львівщині, де в 1695 р. відбулася битва польсько-козацьких військ із великим загоном татар [1, с. 276; 9, с. 497].

Багатою на історичні події минувшини є і подільська земля. Сюди належить і переможна битва князя Костянтина Острозького з татарами 28 квітня 1512 р.; саме з нагоди 480-річного ювілею цієї події в 1992 р. на місці битви на Лопушненському полі поблизу Вишневця було споруджено пам'ятний знак із написом: «Вічна слава героям, які віддали своє життя за вільну Україну 28 квітня 1512 року» [22].

Пам'ятною є також козацька могила часів Баворівської битви в 1594 р. козаків із татарсько-турецьким військом (перед нею кримські татари були розбиті біля Баворова у 1589 р.). На могилі, що знаходиться в полі між селами Товстолуг і Баворів Тернопільського району, відновлено хрест і пам'ятний знак, присвячений цій події [2; 6, с. 73].

Поблизу Підгайців на місці оборонних боїв польської армії проти татар 6–16 жовтня 1667 р., коли коронний гетьман Речі Посполитої Ян

Собеський із 3000 війська, за підтримки загонів українських селян і міщан, успішно відбив атаки 30-тисячної козацько-татарської союзної армії під проводом гетьмана Петра Дорошенка та калги-султана Кирим Гірея, поляки-підгайчани на вшанування пам'яті про цю подію, наприкінці XIX ст. поставили колону св. Анни висотою 12 м. Але в 1944 р. пам'ятку зруйнували артилеристи вермахту. Лише в 1991 р. релігійна громада міста відновила вцілілі рештки погруддя св. Анни, роботу виконав каменотес-різьбяр Ілля Папіж. Однак у 2003 р. блискавка знову завдала збитків пам'ятці, проте завдяки наполегливості згаданого майстра було виготовлено нову фігуру Пресвятої Богородиці із каменю-пісковіку, на повний зріст [15, с. 236].

Цікаві пам'ятки доби татарських набігів пов'язані із Теробовлянщиною, а точніше із замком біля с. Буданів. Поблизу цього населеного пункту проходили татарські Чорний та Кучмаський шляхи. У середині XVI ст. магнат Якуб Будзановський спорудив тут дерев'яний замок, спалений згодом татарами. У 1631 р. новим власником Будзанова став Олександр Сіненський, а згодом поселення перейшло до родини Левочинських. Замок двічі руйнували козаки Богдана Хмельницького – в 1648 та 1651 роках. Спробу його відновити здійснив новий власник Томаш Лужецький, який героїчно загинув під час оборони фортеці від турків у 1672 р. Удруге замок був хитрощами захоплений і зруйнований турками в 1675 р. За легендою, коли місцеві мешканці заздалегідь знали про наближення турків з боку Теробовлі й заховалися за замковими мурами, до замку вночі постукала жінка з маленькою дитиною з проханням впустити до замку хоча б дитину. Нападники були ще далеко, тому оборонці відкрили браму. Та це була пастка: татари вдерлися до фортеці через браму із засідки й вирізали усіх мешканців. Захисників замку поховали на ниві Погиблиця, що біля замку, під лісом Семаньковим. Жінок і дітей поховали окремо, а чоловіків – разом у трьох великих могилах. На цвинтарі й досі збереглося 79 могил, а на одному з трьох поховань чоловіків-захисників є камінь з надписом: «Тут, у цьому місці, Поглибицею званому, спочивають оборонці від турків і татар 1675 р». [21, с. 97–98].

Низка пам'ятних подій, пов'язаних із перебуванням татар і турків на Поділлі, стосується Теробовлянського замку. Усього у Теробовлі було три фортеці. Остання, залишки якої збереглися донині, була споруджена на початку 30-х років XVII ст. під керівництвом місцевого старости Олександра Балабана. Причиною занепаду Теробовлянської фортеці були постійні напади татар. Відомо, що вже 1453 р. меджибзький староста Мацелек разом із зінківським старостою Яном Лашем (загинув у бою з татарами 1457 р.) за підтримки загону летичівського старости вночі розбив

татар під Теробовлею, звільнив ясир і відібрав награбовану здобич. У 1515 р. подільський староста Ян Тарновський, переслідуючи татарський відділ, розгромив його неподалік Теробовлі [21, с. 70 ; 29, с. 95, 116].

Лише за період 1605–1625 років замок зазнав 15 штурмів. Нові фортечні стіни мали товщину 3,5–5 м, висоту – 18 м. В'їзд до замку – у вигляді аркового отвору – розташований у східній стіні на висоті 3 м, тому потрапити до нього можна була лише за допомогою спеціального помосту. Замок витримав облогу татар у 1650 р., а в 1672 р. його здобули козаки П. Дорошенка. Важкою була й двотижнева турецька облога в 1673 р. Розповідають, що завдяки щирій молитві до Матері Божої та завдяки її заступництву, османці відступили. Ікону Богородиці, до якої молилися захисники, після відходу бусурман занесли до оборонного монастиря XVI–XVII ст. у Підгорі, що на півдні Теробовлі, а згодом – до Собору св. Юра у Львові, де її можна побачити й сьогодні [21, с. 72, 74].

20 вересня 1675 р. турки стали табором біля Теробовлі. Облога тривала до 11 жовтня. Гарнізон фортеці складався із 80 жовнірів шляхти і 200 селян, які протистояли 10 тисячному війську Ібрагіма Шайтана. Під час кількаразового штурму османці завдали великої шкоди замкові, але здобути його не змогли завдяки дружині місцевого коменданта Яна Хжановського німкені Анні Дороті Фрезен², яку згодом назвали Софією³. Коли жінка дізналася про наміри коменданта здати фортецю без бою, заявила чоловікові, що вразить кинджалом спершу його, а потім себе (позаяк завжди носила із собою 2 ножі). Під час ворожих атак вона власним прикладом підтримувала бойовий дух воїнів, із шаблею в руках виходила на замкові мури битися поряд із іншими захисниками. Відвага Анни була винагороджена – наблизилися війська Яна Собеського. Однак під час турецької навали 1688 р. замок було зруйновано, і більше твердиня не відбудовувалася [21, с. 74; 39, с. 158–159].

Легендарна популярність Анни спричинила появу пам'ятника на її честь біля стін замку. Первісний монумент з'явився ще в XVIII ст. і простояв до 1829 р. В 1886 р. на честь героїні зводять кам'яну стелу біля замку, а новий пам'ятник споруджено лише на початку XX ст., коли на кошти міської громади місцевий скульптор Ян Бохенка вирізьбив фігуру А. Хжановської. 11 листопада 1900 р. монумент урочисто відкрили. На постаменті зроблено напис:

²Після відступу турків Анна Дорота Хжановська з дому Фрезен переїхала до Львова. Відомо, що в 1677 р. вона мешкала в будинку на пл. Ринок, 5 [Режим доступу : <http://www.lvivcenter.org/uk/ia/description>].

³Згідно заповіді Я. Хжановського, його дружина мала ім'я Анна Дорота фон Фрезен. Ім'я Софія вперше з'являється в 1828 р. в поемі Т. Заборовського, хоча інші поети називали жінку Малгожатою [Софія Хжановська // Інтернет-ресурс. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/trem.html>].

«1675 Zofii Chrzanowskiej, Bohaterce – obywateli miasta. 1900». Та під час II Світової війни фігура жінки десь зникла. На початку серпня 2012 р. під час святкування дня міста пам'ятник пані Хжановській відновили на старому постаменті [8].

Отже, виявлення і науковий опис пам'яток доби татарських і турецьких набігів на галицькі й подільські землі знаходяться на початковому етапі й потребують дальшого більш ґрунтовного опрацювання.

Замок у Сатанові на лівому березі р. Збруч – свідок ординських набігів 1617, 1618, 1672, 1675 та 1676 років. Останній рік для міста і замку був особливо трагічним. Навесні 1676 р. турецький султан Мегмед IV (1648–1687) помстився за сина, який загинув того ж року від руки козацького полковника Мурашка в Ладжині. Спустошивши подільські міста Бар, Бершадь, Ладжин, Меджибіж, Чорнокозинці, османи напали й на Сатанів. Міщани відчайдушно оборонялися в замку, церквах і синагозі, але їх опір було придушено. Здобувши місто, турки знищили 4000 людей. Із тих часів збереглася відреставрована ікона Христа у Юріївській церкві Сатанова, запис на якій свідчить, що вона була порубана османцями [29, с. 96, 108].

У районному центрі Хмельниччини – м. Городок збереглася фортеця XVI ст., звідки козаки завдали удару турецькому війську в 1621 р. [1, с. 312; 12, с. 627–628]. Під стінами замку в м. Ізяславі (Заславль) у 1534 та 1577 р. відбулися бої поляків і козаків з татарами [1, с. 313].

Бої з татарами поблизу с. Оринин Кам'янець-Подільського району засвідчують кургани-могиляники XVI–XVII ст. на Орининському полі, що на північній околиці села. В самому Оринині є земляні вали, їх називають «шанці», на захід від села видніються 2 великих і декілька малих курганів [1, с. 314; 12, с. 341–342].

Чимало пам'яток періоду «татарщини» можна віднайти й на Буковині. Біля Хотинської фортеці відбулися бойові дії козацьких військ під проводом П. Сагайдачного й польської армії проти турків і татар, які тривали від 4 вересня до 7 жовтня 1621 р. [1, с. 329; 10, с. 610–620]. У районному центрі Глибока є місцевість Замчище де, очевидно, був укріплений замок, який у 1621 р., за переказом, захищав загіг Миколи Мельника із селянами [1, с. 328; 10, с. 178–179]. Також відомо, що с. Бояни Новоселицького району Чернівецької обл. в 1673 р. було місцем таборування військ короля Яна Собеського напередодні битви під Хотиним 11 листопада. А в 1685 р. тут відбулася ще одна битва польського війська з турками [1, с. 328; 10, с. 419–420]. А в с. Валяві Кіцманського району на старовинному кам'яному хресті народний майстер вирізьбив згадку про вбивство турецькими яничарами в 1698 р. матері (Одокії) і сина (Ігната) [7, с. 25].

Село Рідківці (Ранга) Новоселицького району в 1739 р. стало місцем бою козацько-російських військ із турками [1, с. 329; 10, с. 453].

Загалом, важливість пам'яток воєнної історії як джерела матеріальної культури полягає в тому, що у зіставленні з історичними документами вони дозволяють не просто вивчити широкий спектр питань, але й реконструювати історичний процес, воєнні події в окремому регіоні в певний період, локалізувати місцевість, де відбувалися важливі воєнні битви [26, с. 57].

Збереглися пам'ятки й пам'ятні місця, пов'язані із татарськими й турецькими набігами й на Волині. Тут, поблизу м. Берестечка знаходиться курган «Свята Текля» – місце поховання жертв татар 1652 р. [1, с. 233]. Проте, це може бути предметом наступних досліджень.

Отже, зафіксовані численні могили, пам'ятні місця боїв і укріплення, руїни фортець й оборонні споруди, монументальні пам'ятки у багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій, своєрідними документами.

Пам'ятки та пам'ятні місця боїв із турками й татарами є свідками звичайних захисників і оборонців української землі. Вивчення та дослідження цих подій із залученням до широкого наукового й суспільного обігу пам'яток воєнної історії дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі й рельєфні віхи воєнної історії України, увічнити пам'ять загиблих на українській землі.

Лише попередній перегляд, здійснений у даному дослідженні, засвідчує, що у західному регіоні України є 10 монументальних пам'ятників (колон), 5 пам'ятних хрестів, 5 пам'ятних знаків (каменів тощо), встановлених із нагоди здобутих перемог над бусурманами; насипних могил (курганів), що мають стосунок до згадуваних подій, зафіксовано 25; відомо також 8 пам'ятних місць (населених пунктів, урочищ), у яких (чи поблизу яких) відбувалися бойові зіткнення з турецькими військами й ординцями. Об'єктів оборонного значення (замки, вали, рови), згаданих у розвідці – 7, монастирів – 2, сакральних пам'яток – 2 (разом – 64 пам'ятки).

Подальше вивчення цього питання дасть змогу уточнити і доповнити наведені відомості про ці пам'ятки у даному дослідженні.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Відп. ред. Д.Я. Телегін. – К. : ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. Баворів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Баворів>.
3. Битва під Комарним 1672 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
4. Відкриття відреставрованого пам'ятника битви. 320 років перемоги під Годовом // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kyiv.mfa.gov.pl/uk/news/320_rokiv_peremogi_pod_godovom_vidkrytia_vidrestavrovanogo_pamiatnika_bitvi.
5. Гаврилів Б., Миронюк І., Угорчак Ю. Вшанування пам'яті «Руської трійці» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький) / Б. Гаврилів та ін. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2011. – 176 с.

6. Гаврилів Б., Миронюк І., Сигидин М. Козацтво і Західна Україна: історія, культурна спадщина / Б. Гаврилів та ін. – Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2012. – 128 с.
7. Грабовецький В., Марчук В. Історичні знання в Західній Україні (XVI–XVIII ст.): посіб.-хрестом. / В. Грабовецький, В. Марчук. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 1999. – 80 с.
8. Замки та храми України // Журавно, Теребовля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/zurawno.html>; [/trem.html](http://trem.html).
9. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 980 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 706 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 639 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
13. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 370 с.
14. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». – К. : Наукова думка, 1990. – 338 с.
15. Клодницький С. Битва гетьмана Петра Дорошенка під Підгайцями 1667 р.: передумови, хід та наслідки (історіографічний аспект) / С. Клодницький // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 2010. – Ч. 17. – С. 224–242.
16. Коваль І. Дослідник підземного архіву України / Коваль І. – Галич ; Львів : Місіонер, 1999. – 176 с.
17. Коритко Р. Крехівський монастир / Р. Коритко // Українська Народна Енциклопедія / Під ред. І. Ходака. – Львів : Червона Калина, 1996. – 643 с.
18. Купчинський Б. Історія Тишківців (в датах, подіях і фактах) / Б. Купчинський. – Коломия : Вік, 1994. – 253 с.
19. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки / О. Мацюк. – Львів : Центр Європи, 2005. – 192 с.
20. Медведик П., Уніят В. Годів // Тернопільський енциклопедичний словник / редкол.: Г. Яворський [та ін.]. – Тернопіль : видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004–2010. – Т. 1–4. – 2004. – Т. 1: А–Й. – 696 с.
21. Мороз В. Замки Тернопілля / В. Мороз. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
22. Недзельська Ю. Урочистості з нагоди 500-річчя битви під Лопушним на Лановеччині / Ю. Недзельська // Вільне життя плюс. – 2012. – 11 травня (№ 35).
23. Немирів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
24. Палков Т. Замки Львівщини: історія і легенди / Т. Палков. Путівник. – Львів, 2007. – 64 с.
25. Паньків М. Оборонні споруди XV–XVIII ст. Прикарпаття / М. Паньків // Замки України: дослідження, збереження, використання : матер. міжнар. наук.-практ. конф. 3 лист. 2011 р. – Галич : інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2011. – 324 с.
26. Пам'ятки воєнної історії. – С. 56–78 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6003-0/7.pdf>.
27. Пастернак Я. Татарський пам'ятник у Крехові / Я. Пастернак // Ілюстрована Україна. – 1913. – 15 лютого. – Рік 1. – Ч. 4. – С. 9–10.
28. Петрушевич А. Сводная галицко-русская Летопись с 1600 по 1700 год // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою Матицею 1872 и 1873/ А. Петрушевич. – Львов : Из типографии Ставропигийского Института. – 1874. – 700 с.
29. Сіциньський Ю. Оборонні замки Західного Поділля: історично-археологічні нариси / Ю. Сіциньський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Праці історичної секції

- за редакцією акад. М.С. Грушевського та проф. О.С. Грушевського. – Книга XVII ст. – К. : друкарня ВУАН, 1928. – С. 64–159.
30. Скрипник І. Нариси історії Скиту Манявського / І. Скрипник. – Богородчани, 1996. – 120 с.
 31. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського від его основания аж до за-мкнення (1611–1785) wraz z сборником грамот, листів і деяких судових документов дотичних того монастиря. – Львів, 1887. – 136 с.
 32. Цюп'як Р. Войнилову – 635 / Р. Цюп'як // Західний Вісник. – 2010. – 5 листопада.
 33. Шкраб'юк П. Крехів: дороги земні і небесні / П. Шкраб'юк / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Місіонер, 2002. – 413 с.
 34. Шумлянський В. Відсіч татарам під мурами Крехівського монастиря // Інтернет ресурс. – Режим доступу : <http://do100verno.com/blog/>
 35. Czołowski A. Wojna polsko-turecka 1675 r. / A. Czołowski // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1894. – Rocznik VIII. – Zeszyt IV. – S. 593–626.
 36. Matelski D. Straty polskich dóbr kultury w wojnach z Turcją w XVII wie-ku i próby ich restytucji / D. Matelski // Studia Podlaskie. – Т. XIII (2003), Białystok 2004 – S. 93–105.
 37. Mirosław z Horodenki (Ількевич Г.) Niektóre starożytności krajowe // Rozmaitości. – 1835. – № 41. – S. 327.
 38. Przyjacieli ludu czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. –Т. 1. – Rok 3. – Leszno, 1836. – S. 127–128. – (№ 16, 22 października).
 39. Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-histo-rycznym: z mapą Galicyi i Bukowiny. – Lwów: A.J. Madfes i H. Bodek, 1869. –175 s.
 40. Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym: 106 miejscowości w Ga-licyi, zostających w związku z żywotem dziejowym i domowym Jana Sobieskiego / L. Tatomir. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Pedagogicznego. Z. I. Związkowej Drukarni, 1883. – 112 s.

Тымыв І.М. Памятники и памятные места боев польских войск и украинского населения с турками и татарами в XVII в. на Западной Украине

В статье рассмотрено существующие мемориальные памятники и памятные места, имеющие отношение к татарским и турецким набегам на западно-украинские земли в XVII в. На основе исторических источников выяснено время и место исторических событий, представлено краткое описание памятников и памятных мест относящихся к эпизодам боевых действий польских войск и вооруженных отрядов украинских крестьян и горожан против татар и турок. Зафиксировано современные памятники, посвященные увековечению упомянутых событий прошлого.

Ключевые слова: мемориальные памятники и памятные места, татарские и турецкие набеги, боевые действия.

Тымыв І.М. Monuments and the memorable places of Polish army and the Ukrainian people battles against Turks and Tartars at the West Ukrainian Territory in 17 century

The article focuses on the monuments and memorable places which are connected with Tartar and Turkish invasions to the West Ukrainian territory in 17 century. The time and places of the historical events are found out in the bases of the historical sources. The article presents the short description of the monuments and the memorable places which are connected with the action of Polish army and armed troops of the Ukrainian peasants and Philistines against the Tartars and Turks. Devoted to the honor of the past events, modern monuments are mentioned.

Key words: memorial monuments, memorable places, Tartar and Turkish invasions, fighting actions.

Надійшло до редакції: 07.04.2015 р.